

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 43 (2015)

Η ανάλυση της εξουσίας: Foucault, σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία και ερευνητικές προκλήσεις

Γιάννης Καραγιάννης

doi: [10.12681/hpsa.14406](https://doi.org/10.12681/hpsa.14406)

Copyright © 2017, Γιάννης Καραγιάννης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Καραγιάννης Γ. (2017). Η ανάλυση της εξουσίας: Foucault, σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία και ερευνητικές προκλήσεις. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 43, 81–106. <https://doi.org/10.12681/hpsa.14406>

Γιάννης Καραγιάννης*

Η ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ:
FOUCAULT, ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΚΑΘΟΔΗΓΗΤΙΚΗ
ΕΞΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ

Στο άρθρο εξετάζεται συνοπτικά η αναλυτική οπτική που εγκαινιάζει η προβληματική του Michel Foucault αναφορικά με τη σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία (governmentality). Χαρτογραφείται επίσης το πεδίο της διεπιστημονικής συζήτησης και του κριτικού στοχασμού σε σχέση με αυτή την προβληματική, με στόχο να αναδειχθούν δυνατότητες και όρια στη συνεισφορά της στη σύγχρονη πολιτική ανάλυση. Επισημαίνονται ορισμένα από τα ειδικότερα ζητήματα που προσελκύουν το ερευνητικό ενδιαφέρον, καθώς και τάσεις που αναπτύσσονται στο πλαίσιο της σχετικής ερευνητικής δραστηριότητας προκειμένου να αντιμετωπιστούν σημεία έντασης και προστριβής. Η διεπιστημονική συνομιλία που οργανώνεται με επίκεντρο τη σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία δεν εξαντλεί τη σημασία της στο επίπεδο της έρευνας και της θεωρίας, αλλά αναμφίβολα έχει και μείζονες πολιτικές διαστάσεις άμεσα αντιληπτές στις τρέχουσες ιστορικές περιστάσεις.

Λέξεις-κλειδιά: Foucault, governmentality, εξουσία, κράτος, πολιτική ανάλυση

* Λέκτορας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

But the state, no more probably today than at any other time in its history, does not have this unity, this individuality, this rigorous functionality, nor, to speak frankly, this importance; maybe, after all, the state is no more than a composite reality and a mythicized abstraction, whose importance is a lot more limited than many of us think. Maybe what is really important for our modernity -that is, for our present- is not so much the étatisation of society, as the 'governmentalization' of the state.

Michel Foucault

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στο κείμενο που ακολουθεί εξετάζονται σημεία από την αναλυτική οπτική του Michel Foucault για την «τέχνη του κυβερνάν» (art of government) στις φιλελεύθερες-δυτικές κοινωνίες. Το ζήτημα αυτό αποτέλεσε αντικείμενο διαλέξεων του Michel Foucault στο Κολέγιο της Γαλλίας (1977-78),¹ όπου προτάθηκε ο νεολογισμός «governmentality»² προκειμένου να δηλωθεί η διακριτή ιστορική θέση των «πρακτικών κυβέρνησης» (governmental practices) και του στοχασμού τους στη φιλελεύθερη εποχή. Ως νεολογισμός που συνθέτει τις ποικίλες σημασίες του «κυβερνάν» (gouverner) με αυτές της «νοοτροπίας» (mentalité), ο όρος «governmentality» μεταγράφεται με διάφορους τρόπους στην εγχώρια συζήτηση («κυβερνητικότητα», «κυβερνησιμότητα», «διακυβερνησιμότητα», κ.λπ.), χωρίς ωστόσο να επικρατεί κάποια μεταφραστική εκδοχή του ως επιτυχή-στερη.³ Αυτό που έχει σημασία όμως δεν είναι η ενδεχόμενη λεκτι-

1. Βλ. M. Foucault, *Security, Territory, Population. Lectures at the Collège de France, 1977-78*, Palgrave Macmillan, London 2007.

2. Τον συγκεκριμένο όρο, ως «βάρβαρο, αλλά αναπόφευκτο νεολογισμό», είχε επικαλεστεί είκοσι χρόνια νωρίτερα (1957) ο Roland Barthes στην εργασία του σχετικά με την παραγωγή και τον ρόλο των μύθων στα σύγχρονα κοινωνικά και πολιτιστικά περιβάλλοντα. Βλ. R. Barthes, *Mythologies*, The Noonday Press, New York 1972, σ. 129.

3. Βλ., ενδεικτικά, M. Foucault, *Η γέννηση της βιοπολιτικής. Παραδόσεις στο Κολέγιο της Γαλλίας (1978-1979)*, Πλέθρον, Αθήνα 2012· Κ. Δοξιάδης, *Ο Foucault της φιλοσοφίας και της Αριστεράς*, Νήσος, Αθήνα 2015· Φ. Γκρο, *Μισέλ Φουκό*, Νήσος, Αθήνα 2007· C. Hay, M. Lister, D. Marsh, *Το Κράτος. Θεωρίες και Προσεγγίσεις*, Σαβάλλας, Αθήνα 2011. Στην παρούσα εργασία ο όρος «governmentality» θα αποδί-

κή επιτήδευση και ευστοχία στη μεταγλώττιση του όρου, όσο η νοηματική του ευρύτητα και αναλυτική προοπτική που εγκαινιάζει. Πράγματι, οι διαλέξεις στο Κολέγιο της Γαλλίας δεν είχαν τελική μορφή –με ό,τι η λέξη «τελική» μπορεί να σημαίνει–, αλλά αποτελούσαν τμήμα εν εξελίξει στοχασμού.⁴ Ταυτόχρονα, και το νοηματικό περιεχόμενο των όρων «government» και «governmentality» που χειρίστηκε ο Foucault εναλλασσόταν σε ευρείες και στενές εκδοχές ανάλογα με την ειδική αναλυτική στόχευση και έμφαση.⁵ Η έλλειψη αυστηρής εννοιολογικής οριοθέτησης στις σχετικές αναλύσεις προκαλεί πολλαπλά σημεία τριβής και έντασης. Από την άλλη, όμως, η νοηματική ευρύτητα που χαρακτηρίζει την προβληματική για τη σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία παρέχει δυνατότητες για αναλυτικές πρωτοβουλίες σε ποικίλα πεδία και κλάδους των κοινωνικών επιστημών. Ενδεικτικά, εργασίες στις διεθνείς σχέσεις, την κοινωνική ανθρωπολογία, την κοινωνιολογία, την κοινωνική γεωγραφία, την εγκληματολογία και την πολιτική φιλοσοφία διαμορφώνουν πεδίο διεπιστημονικής προσέγγισης και συνομιλίας με πρωτότυπες εφαρμογές και ερμηνευτικές συνθέσεις.

δεται περιφραστικά ως «σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία». Σύγχρονη, διότι η σχετική προβληματική αναφέρεται σε εξελίξεις αναφορικά με τρόπους άσκησης εξουσίας οι οποίοι εγκαινιάζονται από τα μέσα περίπου του 18ου αιώνα και καταφθάνουν με σύνθετους τρόπους στο ιστορικό παρόν. Καθοδηγητική, διότι αυτή η μορφή εξουσίας συνίσταται στην εξ αποστάσεως καθοδήγηση της ατομικής και συλλογικής συμπεριφοράς (conduct of conduct), σε μια «αυτο-ελεγχόμενη ελευθερία» δράσης ατόμων και ομάδων, στο πλαίσιο μιας «βιο-πολιτικής» μέριμνας για τον «πληθυσμό». Εξουσία, διότι το εγχείρημα υλοποίησης αυτού του στόχου παραπέμπει σε πρακτικές με στρατηγικό υπολογισμό και στοχαστικό περιεχόμενο που ασκούνται πάνω σε ελεύθερα να δράσουν άτομα. Για τη «μετάκληση» ενός όρου, τα προβλήματα και τις απαραίτητες γνωσιοθεωρητικές, πραγματολογικές και επιστημονικές προϋποθέσεις της που οφείλει διεξοδικά να ελέγχει και να εποπτεύει ο επιστημονικός στοχασμός, η συμβολή του Α-Ι. Δ. Μεταξά είναι καθοριστικής σημασίας. Βλ. Α-Ι.Δ. Μεταξάς, *Τα όρια των όρων. Δοκίμιο για τη σημειωτική αποφυλάκιση της πολιτικής ζωής*, Ι. ΣΙΔΕΡΗΣ, Αθήνα 2014, σ. 47 κ. επ.

4. Το αναλοκλήρωτο των σχετικών εργασιών επισημαίνει ο ίδιος ο Foucault στη διάλεξη της 15ης Φεβρουαρίου 1978. Βλ. M. Foucault, *Security, Territory, Population. Lectures at the Collège de France, 1977-78*, ό.π., σ. 186.

5. Βλ. W. Walters και J.H. Haahr, «Governmentality and Political Studies», *European Political Science*, τόμ. 4, 2005, σ. 288-300· J. Joseph, «Governmentality of What? Populations, States and International Organisations», *Global Society*, τόμ. 23, τχ. 4, 2009, σ. 413-427· C. Cotoi, «Neoliberalism: a Foucauldian Perspective», *International Review of Social Research*, τόμ. 1, τχ. 2, 2011, σ. 109-124.

Στόχος στο παρόν άρθρο δεν είναι να αποσαφηνιστούν τα επίμαχα σημεία στην προβληματική για τη σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία εξεταζόμενα στο πλαίσιο του συνολικότερου έργου και την πορεία εξέλιξης της σκέψης του Foucault.⁶ Ούτε, επίσης, να επισκοπηθούν ενδελεχώς οι σχετικές έρευνες που αναπτύσσονται σε ποικίλους γνωστικούς κλάδους. Οι ερευνητικές μέριμνες περιορίζονται στην κριτική εξέταση ορισμένων ζητημάτων σχετικά με τη σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία που προκαλούν εντάσεις και διεπιστημονικό προβληματισμό. Τα σημεία αυτά είναι ποικίλα και μπορούν σχηματικά να ταξινομηθούν με δύο άξονες αναφοράς. Ο πρώτος άξονας αφορά σε ζητήματα που ανακύπτουν από την εμπειρική εφαρμογή της αναλυτικής οπτικής για τη σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία είτε σε νέα πεδία έρευνας (π.χ., διεθνείς σχέσεις, Τρίτος Κόσμος, κ.λπ.) είτε σε πεδία που σχετίζονται με τρέχουσες κοινωνικοοικονομικές και πολιτικές εξελίξεις. Ο δεύτερος άξονας αφορά σε αδυναμίες που επισημαίνεται πως ενυπάρχουν στην ίδια την προβληματική για τη σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία. Οι εν λόγω κριτικές επισημάνσεις συνδέονται είτε με τα επιμέρους ερευνητικά ενδιαφέροντα του κλάδου προέλευσης (π.χ., πολιτική επιστήμη, κοινωνιολογία, ιστοριογραφία, κοινωνική ανθρωπολογία, κ.λπ.) είτε αφορούν ένα διεπιστημονικό αναλυτικο-φιλοσοφικό στοχασμό για επιμέρους ζητήματα και έννοιες (υποκείμενο, λόγος, εξουσία, κράτος, κ.λπ.). Με την εξέταση αυτών των σημείων επιδιώκεται να διαγνωσθούν δυνατότητες αλλά και όρια της συγκεκριμένης προσέγγισης στη σύγχρονη πολιτική ανάλυση, καθώς και ορισμένες γενικότερες τάσεις στο αναπτυσσόμενο πεδίο διεπιστημονικής συνομιλίας και αντιπαράθεσης.

Η αναγκαστικά ατελής εξέταση της προβληματικής του Foucault για τη σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία μεθοδεύεται με την παρουσίαση αρχικά των βασικών του αντιλήψεων για την εξουσία, ώστε να καταστεί εναργέστερη η λογική της. Κατόπιν, παρουσιάζονται τα βασικά της νοηματικά περιεχόμενα και δίνεται έμφαση σε ορισμένες κύριες αναλυτικές και μεθοδολογικές διαστάσεις της. Οι εισαγωγικές αυτές καταγραφές επιτρέπουν στη συνέχεια να αναλυθούν σημεία έντασης, δυνατότητες και όρια στην προβληματι-

6. Προς αυτήν την κατεύθυνση βλ., ενδεικτικά, S.J. Collier, «Topologies of Power. Foucault's Analysis of Political Government beyond 'governmentality'», *Theory, Culture & Society*, τόμ. 26, τχ. 6, 2009, σ. 78-108.

κή για τη σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία. Ορισμένες προτάσεις που συμπυκνώνουν κριτικά τη σχετική συζήτηση και ερευνητική δραστηριότητα συμπυκνώνονται στο τέλος: όχι ως ευρήματα ή συμπεράσματα, αλλά ως προσωρινές αποτιμήσεις διανθισμένες με ερωτήματα που κρίνονται ως καίριας σημασίας. Σε κάθε περίπτωση, αυτό που υφέρπει και επιδιώκεται να τονιστεί στους αναπτυσσόμενους συλλογισμούς είναι ότι η *διεπιστημονική εγρήγορση* στη σύγχρονη πολιτική ανάλυση συνιστά θεμελιακή προϋπόθεση για κριτικό στοχασμό.

2. ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ ΩΣ ΕΙΔΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗΣ ΣΤΟΧΕΥΣΗΣ

Στην αντίληψη του Foucault η εξουσία δεν υπάρχει παρά μόνο ως *δυννητική σχέση* άμεσα συνυφασμένη με το σύστημα των κοινωνικών δικτυώσεων. Η εξουσία, εν προκειμένω, ορίζεται ως συνθήκη η οποία υπάρχει *μόνο στο βαθμό που ασκείται* στο πλαίσιο, λιγότερο ή περισσότερο, οργανωμένων, ιεραρχημένων και συντονισμένων, συστάδων σχέσεων.⁷ Η λογική αυτής της παραδοχής ακυρώνει την προσέγγιση της εξουσίας ως ουσία και εκ προοιμίου αποθηκεύσιμο μέγεθος που κατέχει ή δεν κατέχει κανείς. Το ερευνητικό ερώτημα, κατ' επέκταση, μεταστρέφεται από το «τι» και το «γιατί» της εξουσίας στο «πώς». Όχι με την έννοια του πως αυτή εκδηλώνεται, «[...] αλλά με τι μέσα ασκείται και τι συμβαίνει όταν τα άτομα ασκούν (όπως λένε) εξουσία πάνω σε άλλους».⁸ Ως *δυννητική σχέση*, που δεν εγκιβωτίζεται σε ορισμένους μόνο θεσμούς, ακόμη κι εάν αυτοί λογίζονται ως «πολιτικοί», η εξουσία μπορεί να εκδηλωθεί ανά πάσα στιγμή και είναι πανταχού παρούσα: «Όχι διότι αγκαλιάζει τα πάντα, αλλά επειδή έρχεται από παντού».⁹

7. Βλ. Μ. Foucault, «The Confession of the Flesh», στο C. Gordon (επιμ.), *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*, Pantheon Books, New York 1980, σ. 198.

8. Βλ. Μ. Foucault, «The Subject and Power», στο H.L. Dreyfus και P. Rabinow, *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, The University of Chicago Press, Chicago 1983, σ. 217 (η μετάφραση του αποσπάσματος, όπως και όλων των άλλων παραθεμάτων στο κείμενο, είναι δική μας).

9. Στο ίδιο, σ. 224. Βλ., επίσης, και Μ. Foucault, *The History of Sexuality. Volume I: An Introduction*, Pantheon Books, New York 1978, σ. 93.

Η παραδοχή ότι οι σχέσεις εξουσίας ελλοχεύουν παντού δεν αποτρέπει τον αυστηρό ορισμό τους. Πρώτον, μια σχέση εξουσίας λογίζεται ως τέτοια στο βαθμό που εμπεριέχει στρατηγικό σχεδιασμό. Μια σχέση άτακτης αντιπαράθεσης, χωρίς σχέδιο, υπολογισμό και στρατηγική στόχευση, δεν αποτελεί σχέση εξουσίας. Ο στρατηγικός σχεδιασμός αναφέρεται σε μέσα που κινητοποιούνται ώστε να επιτυγχάνονται συγκεκριμένες επιδιώξεις, σε πιθανολόγηση των κινήσεων του αντιπάλου και σε διαδικασίες με τις οποίες επιχειρείται να τεθεί «εκτός μάχης».¹⁰ Πρόκειται, με άλλα λόγια, για συστήματα πρακτικών και στοχασμού που εκπληρώνουν το στόχο τους όταν τερματίζουν τις σχέσεις αντιπαράθεσης και εγκαθιδρύουν ένα σχετικά σταθερό μηχανισμό ο οποίος αντικαθιστά το «[...] ελεύθερο παιχνίδι των ανταγωνιστικών (δι)αντιδράσεων».¹¹ Δεύτερον, ο στρατηγικός χαρακτήρας των σχέσεων εξουσίας παρὰ πέμπει σε πρακτικές που δεν κατευθύνονται άμεσα και απευθείας στον αντίπαλο, αλλά αποσκοπούν να επηρεάσουν τις υφιστάμενες και μελλοντικές πράξεις του. Σε αντίθεση με τη βία, που ασκείται άμεσα σε άτομα και πράγματα, οι σχέσεις εξουσίας αφορούν σε συντονισμένες και στρατηγικά υπολογισμένες κινήσεις με τις οποίες επιδιώκεται να διαμορφωθεί ένα δυνητικό πεδίο δράσεων του αντιπάλου. Αποτελεί «δέσμη δράσεων πάνω σε δράσεις άλλων».¹² Τρίτον, σύμφωνα με τον Foucault, οι σχέσεις εξουσίας ασκούνται «[...] μόνο πάνω σε ελεύθερα υποκείμενα και μόνο στο βαθμό που αυτά είναι ελεύθερα».¹³ Δεν υπάρχει σχέση εξουσίας όταν εξ αρχής ή στην πορεία η δυνατότητα ελευθερίας για δράση εκλείπει. Η ελευθερία για δράση θεμελιώνει τη δυνατότητα για μεταβολή, ανατροπή, αναδιάταξη και επανακαθορισμό των σχέσεων εξουσίας, και εγγράφεται εγγενώς σε αυτές. Οι σχέσεις εξουσίας δεν αποτελούν παίγνιο μηδενικού αθροίσματος σε σχέση με την ελευθερία για δράση, αλλά την εμπεριέχουν ως εγγενή τους συνθήκη. Εξού και ο ρευστός και δυναμικός χαρακτήρας τους.

Οι προτεινόμενες προϋποθέσεις ώστε να ταξινομηθεί μια σχέση ως σχέση εξουσίας έχουν σημαντικές προεκτάσεις στο επίπεδο της ανάλυσης. Οι σχέσεις εξουσίας συλλαμβάνονται εν προκειμένω ως

10. Βλ. Michel Foucault, «The Subject and Power», ό.π., σ. 224-226.

11. Στο ίδιο, σ. 225.

12. Στο ίδιο, σ. 220.

13. Στο ίδιο, σ. 221.

διεργασίες πληθυντικής τάξης. Αναπτύσσονται σε πολλαπλούς τόπους και χώρους, καθώς δεν στοχεύουν, όπως σημειώθηκε, στην απευθείας και άμεση αντιπαράθεση, αλλά πάνω σε δράσεις με τη δημιουργία δυνητικών πεδίων δράσης. Η μελέτη της εξουσίας αποσυνδέεται έτσι από δοσμένα κέντρα και σημεία ανάπτυξής της και, όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Foucault, απαιτείται να ερευνητάται «[...] στις εσχαιές της, στους απώτερους προορισμούς της, στα σημεία εκείνα που γίνεται τριχοειδής, δηλαδή στις πιο περιφερειακές και τοπικές μορφές της και θεσμούς».¹⁴ Την προσέγγιση της εξουσίας ως πράττειν με σχεσιακό-δικτυακό χαρακτήρα, που διασπείρεται σε πολυάριθμα και μετακινούμενα σημεία, σε τεχνικές και παρεμβάσεις με στρατηγικό υπολογισμό, εξειδικεύει και η έννοια του «μηχανισμού» (*dispositif*).¹⁵ Ο Foucault εξηγεί ότι με τον όρο αυτό αναφέρεται σε ένα «[...] πλήρως ετερογενές σύνολο που αποτελείται από λόγους, θεσμούς, αρχιτεκτονικές φόρμες, ρυθμιστικές αποφάσεις, νόμους, διοικητικά μέτρα, επιστημονικές θέσεις, φιλοσοφικές, ηθικές και φιλανθρωπικές προτάσεις – κοντολογίς το ειπωμένο και το ανείπωτο».¹⁶ Τα επιμέρους τμήματα του «μηχανισμού» σχετίζονται μεταξύ τους με στόχο να ανταποκριθούν, σε μια δεδομένη ιστορική στιγμή, σε μια «πιεστική ανάγκη»,¹⁷ αλλά

14. Βλ. M. Foucault, «Two Lectures», στο C. Gordon (επιμ.), *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*, ό.π., σ. 96.

15. Η σχετική έννοια αποδίδεται συνηθέστερα ως «μηχανισμός», μολονότι δύσκολα μεταφράζεται. Οι Dreyfus και Rabinow προτείνουν την απόδοση του όρου ως «πλέγμα καταληπτότητας» (*grid of intelligibility*). Βλ. H.L. Dreyfus και P. Rabinow, *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, ό.π., σ. 121.

16. Βλ. Michel Foucault, «The Confession of the Flesh», στο C. Gordon (επιμ.), *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*, ό.π., σ. 194.

17. Στο ίδιο, σ. 195 (η έμφαση στο κείμενο). Δεν μπορούμε φυσικά να υπεισέλθουμε στο σημείο αυτό στα μείζονα θεωρητικά και μεθοδολογικά ζητήματα που ανακύπτουν αναφορικά με τις ιστορικές διεργασίες διαμόρφωσης των «πιεστικών αναγκών» και των αντίστοιχων νοηματοδοτήσεών τους ως τέτοιων. Για το ζήτημα του «μηχανισμού» και αναλύσεις που αναπτύσσονται στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης βλ. G. Deleuze, «What is a dispositif?», στο T.J. Armstrong (επιμ.), *Michel Foucault Philosopher*, Routledge, London & New York 1992· G. Agamben, *What is an Apparatus? And Other Essays*, Stanford University Press, Stanford –California 2009· S. Jäger, «Discourse and Knowledge: Theoretical and Methodological Aspects of a Critical Discourse and Dispositive Analysis», στο R. Wodak και M. Meyer (επιμ.), *Methods of Critical Discourse Analysis*, Sage, London 2001, σ. 32-62· J. Caborn, «On the Methodology of Dispositive Analysis», *Critical Approaches to Discourse Analysis Across Disciplines*, τόμ. 1, τχ. 1, σ. 115-123.

αυτό δεν σημαίνει ότι καθιλώνονται σε αναπόδραστες λειτουργίες. Υποστηρίζεται αντίθετα πως «[...] ένας συγκεκριμένος λόγος μπορεί σε μια στιγμή να αποτελεί πρόγραμμα ενός θεσμού και σε μια άλλη να λειτουργεί ως μέσο δικαιολόγησης ή συγκάλυψης μιας πρακτικής που η ίδια παραμένει σιωπηλή, ή ως δευτερεύουσα επανερμηνεία αυτής της πρακτικής, διανοίγοντας ένα νέο πεδίο λογικής. Κοντολογίς, ανάμεσα σε αυτά τα στοιχεία, είτε λογοθετικά είτε μη λογοθετικά, υπάρχει ένα είδος αλληλεπίδρασης των μεταβολών θέσης και των τροποποιήσεων λειτουργίας που επίσης ποικίλλει ευρύτατα».¹⁸ Σε κάθε περίπτωση, τα λογοθετικά και μη στοιχεία που συγκροτούν ένα «μηχανισμό» διασυνδέονται με –και απορρέουν από– πεδία γνώσης τα οποία θεμελιώνουν, σύμφωνα με τον Foucault, και τη θετική-παραγωγική διάσταση της εξουσίας.¹⁹ Χωρίς αυτό σε καμιά περίπτωση να σημαίνει ότι στοιχεία όπως η καταστολή, η άρνηση και ο νόμος εκλείπουν, εντούτοις οι σχέσεις εξουσίας, άμεσα διασυνδεδεμένες με πεδία γνώσης, εκλαμβάνονται ως θετική-παραγωγική δύναμη.²⁰

Η πολλαπλότητα των σημείων διέλευσης, κυκλοφορίας και άσκησης των σχέσεων εξουσίας υποδηλώνει πως δεν υπάρχει ένα μοναδικό-κεντρικό υποκείμενο-φορέας της που, στην ομοιογένεια και εσωτερική συνοχή του, ασκεί την εξουσία πάνω σε άλλα που δεν την έχουν και την υπομένουν. Η ανάλυση των σχέσεων εξουσίας εστιάζει στους πολλαπλούς χώρους και φορείς άσκησης της, στις αλυσιδωτές δικτυώσεις και τεχνικές της, που έχουν ως στόχο, αλλά και φορέα άρθρωσής τους, τα υποκείμενα. Τα τελευταία, όπως υποστηρίζει ο Foucault, συνιστούν «[...] αποτέλεσμα της εξουσίας και την ίδια στιγμή –ή, ακριβέστερα, στο βαθμό που είναι αποτέλεσμα της εξουσίας– στοιχείο της άρθρωσής της. Το υποκείμενο που συγκροτείται από την εξουσία είναι ταυτόχρονα το όχημά της».²¹ Η αντίληψη αυτή αποσυνδέει τη μελέτη της εξουσίας από λογικές συγκεκριμένων φορέων της που λειτουργούν βάσει συνειδητής πρόθεσης. Ζητούμενο στην έρευνα δεν είναι να

18. Βλ. M. Foucault, «The Confession of the Flesh», στο C. Gordon (επιμ.), *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*, ό.π., σ. 195.

19. Στο ίδιο, σ. 196.

20. Βλ. M. Foucault, *The History of Sexuality. Volume I: An Introduction*, ό.π..

21. Βλ. M. Foucault, «Two Lectures», στο C. Gordon (επιμ.), *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*, ό.π., σ. 98.

ανακαλύπτονται προθέσεις και αποφάσεις ενός υποτιθέμενου κεντρικού φορέα άσκησης εξουσίας (τι αυτός ενδεχομένως έχει κατά του και ποιος είναι ο –ανομολόγητος συχνά– σκοπός του), αλλά να εξετάζονται στόχοι στο βαθμό που αυτοί υπάρχουν και αποτυπώνονται σε συγκεκριμένες πρακτικές και επιδράσεις εξουσίας.²² Οι σχέσεις εξουσίας είναι αξεδιάλυτα διασυνδεδεμένες με σκοπιμότητες, προθέσεις και επιδιώξεις, χωρίς ωστόσο αυτό να σημαίνει ότι αυτές σχεδιάζονται, αναπτύσσονται και υλοποιούνται από ένα συγκεκριμένο υποκείμενο-φορέα. Τα υποκείμενα προκύπτουν από πρακτικές σχέσεων εξουσίας και δεν προϋπάρχουν ως οντότητες έξω από αυτές.

Η σύλληψη των σχέσεων εξουσίας ως διεργασίες που αναπτύσσονται σε πολυάριθμες κοινωνικές δικτυώσεις, χωρίς δοσμένους φορείς, αλλά σε «[...] μυριάδες σώματα που συγκροτούνται ως περιφερειακά υποκείμενα, ως αποτέλεσμα των συνεπειών εξουσίας»,²³ δεν απολήγει σε μια ακατάσχετη περιπτωσιακή ανάλυση «μοριακών» τους εκδηλώσεων. Αυτό που αποτελεί ιδιαίτερα ενδιαφέρον στοιχείο στην εννοιολόγηση της εξουσίας από τον Foucault είναι ότι το μικρο και μακρο-αναλυτικό επίπεδο συνδέονται οργανικά μεταξύ τους. Μολονότι, δηλαδή, υποδεικνύεται ότι η ανάλυση των σχέσεων εξουσίας απαιτείται να εκκινεί «[...] από τους απειροελάχιστους μηχανισμούς της, που ο καθένας έχει τη δική του ιστορία, τροχιά, τεχνικές και τακτικές [...]»²⁴, εντούτοις δεν περιορίζεται σε αυτούς. Απαιτείται επίσης να εξετάζεται πως αυτές οι σχέσεις εξουσίας εντάσσονται σε στρατηγικές, «[...] επενδύονται, αποικίζονται, χρησιμοποιούνται, περιπλέκονται, μετασχηματίζονται, εκτοπίζονται, επεκτείνονται κ.λπ., από ολοένα και ευρύτερους μηχανισμούς και μορφές παγκόσμιες κυριαρχίας».²⁵ Η ανάλυση των σχέσεων εξουσίας εξειδικεύεται έτσι σε δύο κατευθύνσεις: Μία «από κάτω προς τα πάνω», καθώς αυτές ακριβώς οι πολυάριθμες σχέσεις εξουσίας που διαχέονται στις κοινωνικές δικτυώσεις αποτελούν τη συν-

22. Στο ίδιο, σ. 97.

23. Στο ίδιο, σ. 98 (η έμφαση στο κείμενο).

24. Στο ίδιο, σ. 99.

25. Στο ίδιο, σ. 99. Όπως χαρακτηριστικά θα επισημάνει ο Foucault, «οι σχέσεις εξουσίας πράγματι 'εξυπηρετούν', καθόλου όμως διότι είναι στην υπηρεσία ενός οικονομικού συμφέροντος λογιζόμενου ως πρωταρχικό, αλλά επειδή μπορούν να αξιοποιηθούν σε στρατηγικές», Βλ. M. Foucault, «Powers and Strategies», στο C. Gordon (επιμ.), *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*, ό.π., σ. 142.

θήκη ύπαρξης των ευρύτερων στρατηγικών μηχανισμών εξουσίας, και μία, «από τα πάνω προς τα κάτω», καθώς αυτές οι ευρύτερες στρατηγικές συντονισμού των επιμέρους σχέσεων εξουσίας παράγουν νέα αποτελέσματα εξουσίας και διεισδύουν σε ανεπηρέαστες μέχρι τούδε περιοχές.²⁶ Οι σχέσεις εξουσίας αναπτύσσονται «από τα κάτω» και «από τα πάνω», και διασυνδέονται μεταξύ τους με ποικίλους, αλλά όχι απόλυτους, προκαθορισμένους και αυτόματους τρόπους, καθώς το κάθε επίπεδο έχει τα δικά του ιδιαίτερα γνωρίσματα και αποτελέσματα.²⁷ Σε κάθε περίπτωση όμως η ανάλυση των «μικροφυσικών» εκδηλώσεων της εξουσίας όχι μόνο δεν αποτρέπει αλλά ευνοεί την ανάλυση σχέσεων εξουσίας στο μακρο-επίπεδο.²⁸

3. Η ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΚΑΘΟΔΗΓΗΤΙΚΗ ΕΞΟΥΣΙΑ

Η προβληματική για τη σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία δεν αποτελεί θεωρία με αυστηρά οριοθετημένο σύστημα εννοιών.²⁹ Ενσωματώνει τις βασικές παραδοχές και αντιλήψεις του Foucault για την εξουσία και διαμορφώνει στυλ και οπτική ανάλυσης που επιτρέπει να αναπτυχθούν «ζώνες έρευνας» σε ποικίλα θεματικά πεδία.³⁰ Οι εργασίες αυτές διαμορφώνουν παράλληλα πεδία κριτικού αναστοχασμού για τις δυνατότητες αλλά και τα όρια των εμπειρικών εφαρμογών της σχετικής προβληματικής. Εξήγηση για την έντονη διεπιστημονική ερευνητική δραστηριότητα με αναφορά στη σύγ-

26. Στο ίδιο, σ. 199-200.

27. Στο ίδιο, σ. 200-201.

28. Όπως χαρακτηριστικά θα επισημάνει ο Foucault, «[...] δεν υπάρχει ρήγμα ανάμεσα στο επίπεδο της μικρο και μακρο εξουσίας, και το να μιλάμε για το ένα δεν αποκλείει το άλλο. Στην πραγματικότητα μια ανάλυση από την άποψη των μικρο-εξουσιών επανέρχεται χωρίς δυσκολία στην ανάλυση προβλημάτων όπως αυτά της κυβέρνησης και του κράτους». Βλ. M. Foucault, *Security, Territory, Population. Lectures at the Collège de France, 1977-78*, ό.π., σ. 455.

29. Βλ. N. Rose, *Powers of Freedom. Reframing Political Thought*, Cambridge University Press, Cambridge 1999, σ. 21· C. Cotoi, «Neoliberalism: a Foucauldian Perspective», ό.π.,· M. Merlingen, «From Governance to Governmentality in CSDP: Towards a Foucauldian Research Agenda», *Journal of Common Market Studies*, τόμ. 49, τχ. 1, 2011, σ. 149-169.

30. Βλ. G. Burchell, C. Gordon, P. Miller (επιμ.), *The Foucault Effect. Studies in Governmentality*, The University of Chicago Press, Chicago 1991, σ. 2; T. Lemke, «Foucault's Hypothesis: From the Critique of the Juridico-Discursive Concept of Power to an Analytics of Government», *Parrhesia*, τόμ. 9, 2010, σ. 31-43· C. Cotoi, «Neoliberalism: a Foucauldian Perspective», ό.π..

χρονη καθοδηγητική εξουσία προσφέρει εν μέρει η διττή σημασία που προσέδωσε ο Foucault στον σχετικό όρο (governmentality): Αφενός, ως διαδικασία μετάβασης από ένα κυρίαρχο τρόπο άσκησης εξουσίας και λειτουργίας του κράτους σε έναν άλλο. Αφετέρου, ως άσκηση εξουσίας στις σύγχρονες συνθήκες με ιδιαίτερα και ειδικά χαρακτηριστικά σε σχέση με παρελθούσες μορφές.

Στο έργο του Foucault η έννοια της εξουσίας δεν συλλαμβάνεται ως α-ιστορική κατηγορία, ούτε και εμφανίζει δοσμένες και αμετακίνητες μορφές. Έχει αντίθετα μια ιστορική διάσταση και αναλύεται με γνώμονα το εκάστοτε ιστορικό πλαίσιο και τις «πρακτικές λόγου» που αναπτύσσονται στα συγκεκριμένα συμφραζόμενα. Ο συνυπολογισμός του ιστορικού πλαισίου επιτρέπει να διαγνωσθούν σημεία τομής και συνέχειας, όπως επίσης να διακριθούν ιδιαίτερες μορφές, χαρακτηριστικά και εκδηλώσεις των πρακτικών εξουσίας στη διασύνδεσή τους με πεδία γνώσης.

Σύμφωνα με τον Foucault, η «τέχνη του κυβερνάν» (art of government) κατά τον 16ο αιώνα δεν αναφερόταν μόνο «[...] σε πολιτικές δομές ή στη διαχείριση των κρατών· προσδιόριζε μάλλον τον τρόπο με τον οποίο θα καθοδηγούνταν η συμπεριφορά ατόμων ή ομάδων: η καθοδήγηση των παιδιών, των ψυχών, των κοινοτήτων, των οικογενειών, των ασθενών. Δεν κάλυπτε μόνο τις νομίμως θεσπισμένες μορφές πολιτικής ή οικονομικής καθυπόταξης, αλλά επίσης τρόπους δράσης, λιγότερο ή περισσότερο επεξεργασμένων και υπολογισμένων, που προορίζονταν να δράσουν πάνω στις δυνατότητες δράσης άλλων ανθρώπων».³¹ Ωστόσο, αν και πληθυντικής τάξης, όλες αυτές οι επιμέρους σχέσεις καθοδήγησης υπάγονταν σε ένα πλαίσιο που παρεμπόδιζε την ανάπτυξή τους με τρόπο αυτόνομο. Εκλαμβάνονταν ως προβλήματα που εγγενώς εμπίπτουν στο κράτος και την κυριαρχία του, που αφορούν στην κυρίαρχη θέση του ηγεμόνα σε σχέση με τους υπηκόους μιας δεδομένης εδαφικής επικράτειας. Το πρόβλημα της διακυβέρνησης συνολικά του κράτους, της ιδιαίτερης λογικής και λειτουργίας του (raison d'etat), θα συνδεθεί ως ιδιαίτερη μορφή καθοδήγησης με ένα μοντέλο διοίκησης και οικονομίας που παρέπεμπε σε αυτό του πατέρα, ο οποίος διαφεντεύει μια οικογένεια. Η διακυβέρνηση του κράτους, θα σημειώσει ο Foucault, σήμαινε «[...] την εφαρμογή της οικονομίας, την

31. Βλ. M. Foucault, «The Subject and Power», ό.π., σ. 221.

εγκαθίδρυση μιας οικονομίας, στο επίπεδο συνολικά του κράτους, που σημαίνει την άσκηση εποπτείας και ελέγχου πάνω στους κατοίκους, την ευημερία και τη συμπεριφορά όλων και του καθένα, με την επιμέλεια που ένας πατέρας επιδεικνύει για το σπιτικό και τα αγαθά του». ³² Το πρότυπο αυτό μεταβάλλεται στα μέσα περίπου του 18ου αιώνα ύστερα από την ανάδυση του «πληθυσμού» ως βασικό πρόβλημα πολιτικής και στο ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο της δημογραφικής επέκτασης και της αύξησης της αγροτικής παραγωγής που σημειώνεται. Με την εμφάνιση του προβλήματος «πληθυσμός», με τις κανονικότητες και τα ιδιαίτερα στοιχεία που τον χαρακτηρίζουν, η οικογένεια μεταβλήθηκε από μοντέλο σε τμήμα –σημαντικό σε κάθε περίπτωση– της «τέχνης του κυβερνάν» του πληθυσμού. Η μεταβολή αυτή συνδέθηκε με τον επανακαθορισμό της έννοιας της οικονομίας και τον στρατηγικό αναπροσανατολισμό στο πράττειν του «κυβερνάν». Πλέον, η γνώση του «κυβερνάν» διαπιστώνεται πως συνδέεται άρρηκτα με τη γνώση των ζητημάτων που αναφέρονται στον «πληθυσμό»: Από ένα μοντέλο κυριαρχίας που διείπε την «τέχνη του κυβερνάν», και το οποίο στηριζόταν σε μια συγκεκριμένη έννοια της οικονομίας, αναδύεται ένα μοντέλο πολιτικής επιστήμης που στηρίζεται σε τεχνικές κυβέρνησης και λογικές σύγχρονης πολιτικής οικονομίας με στόχο την ευημερία του «πληθυσμού». ³³ Όπως σχετικά θα επεξηγήσει ο Foucault, η σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία δηλώνει το «σύνολο που διαμορφώνουν θεσμοί, διαδικασίες, αναλύσεις και στοχασμοί, υπολογισμοί και τακτικές, που επιτρέπουν την άσκηση αυτής ακριβώς της ειδικής, μολονότι σύνθετης, μορφής εξουσίας, η οποία έχει ως στόχο τον πληθυσμό, ως βασική αρχή γνώσης την πολιτική οικονομία και ως ουσιαστικά τεχνικά μέσα μηχανισμούς ασφάλειας». ³⁴

32. Βλ. Michel Foucault, *Security, Territory, Population. Lectures at the Collège de France, 1977-78*, ό.π., σ. 133.

33. Βλ. M. Foucault, «Governmentality», στο Graham Burchell κ.ά., (επιμ.), *The Foucault Effect. Studies in Governmentality*, ό.π., σ. 101, όπου και επισημαίνεται ο σημαντικός ρόλος της στατιστικής στις σχετικές εξελίξεις.

34. Στο ίδιο, σ. 102. Η ανάδυση της σύγχρονης καθοδηγητικής εξουσίας ανάγεται, σύμφωνα με τον Foucault, στη χριστιανική ποιμαντορία, ζήτημα ωστόσο που δεν μπορεί να αναλυθεί εκτενώς στο πλαίσιο των προτεραιοτήτων του άρθρου. Για μια κριτική προσέγγιση στη θέση αυτή του Foucault βλ. M. Ojakangas, «Michel Foucault and the Enigmatic Origins of Bio-politics and Governmentality», *History of the Human Sciences*, τόμ. 25, τχ. 1, 2012, σ. 1-14.

Οι αλλαγές στην «τέχνη του κυβερνάν» που σημειώνονται από τα μέσα περίπου του 18ου αιώνα και χαρακτηρίζουν τις φιλελεύθερες κοινωνίες της Δύσης συνοψίζονται στην επικράτηση μιας μορφής εξουσίας που διέπεται από πολλαπλότητα σε ό,τι αφορά τους μηχανισμούς και τα πεδία καθοδήγησης της συμπεριφοράς ατόμων και ομάδων. Η σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία, με άλλα λόγια, δεν αφορά σε ένα κέντρο το οποίο την ενορχηστρώνει και την ασκεί, αλλά σε πανσπερμία ειδικών μηχανισμών (παραγωγικής-θετικής) εξουσίας. Πρόκειται για μηχανισμούς και πεδία άσκησης εξουσίας που αποσκοπούν στην αντιμετώπιση προβλημάτων του πληθυσμού με την ανάπτυξη πεδίων γνώσης στο πλαίσιο μιας γενικότερης «βιο-πολιτικής» μέριμνας. Όπως σχετικά θα επεξηγήσει ο Foucault, η σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία ως όρος δηλώνει επίσης την «τάση η οποία, για μια μακρά περίοδο σε όλη τη Δύση, οδήγησε σταθερά στην υπεροχή, έναντι όλων των άλλων μορφών εξουσίας (κυριαρχία, πειθαρχία, κ.λπ.), αυτού του τύπου που μπορεί να αποκληθεί καθοδήγηση (government), και ο οποίος έχει ως αποτέλεσμα, από τη μια, τον σχηματισμό μιας ολόκληρης σειράς ειδικών μηχανισμών κυβέρνησης και, από την άλλη, την ανάπτυξη ενός ολόκληρου συμπλέγματος γνώσεων».³⁵ Η κυρίαρχη θέση της σύγχρονης καθοδηγητικής εξουσίας δεν σημαίνει όμως πως εκλείπουν άλλες μορφές εξουσίας. Ούτε, επίσης, ότι συντρέχει ένας εξελικτισμός ιστορικών σταδίων όπου διάφορες μορφές κυρίαρχης εξουσίας αντικαθίστανται από άλλες. Ο Foucault θα αναγνωρίσει ότι η ιδέα του «κυβερνάν» ως πρόβλημα «βιο-πολιτικής» μέριμνας του «πληθυσμού» αναδεικνύει με τρόπο οξύ τόσο πειθαρχικές όσο και κυριαρχικές μορφές εξουσίας. Δεν πρέπει να θεωρούμε, θα γράψει, «[...] ότι αντικαταστάθηκε μια κοινωνία κυριαρχίας από μια κοινωνία πειθάρχησης και, κατόπιν, μια κοινωνία πειθάρχησης από μια κοινωνία, ας πούμε, καθοδήγησης. Στην πραγματικότητα έχουμε ένα τρίγωνο: κυριαρχία, πειθαρχία και καθοδηγητική διαχείριση, που έχουν ως κύριο στόχο τους τον πληθυσμό και ως βασικό εργαλείο μηχανισμούς ασφάλειας».³⁶

35. Βλ. Michel Foucault, «Governmentality», στο Graham Burchell κ.ά., (επιμ.), *The Foucault Effect. Studies in Governmentality*, ό.π., σ. 102-103.

36. Βλ. Michel Foucault, *Security, Territory, Population. Lectures at the Collège de France, 1977-78*, ό.π., σ. 143.

Η τρίτη σημασία που έχει ως όρος η σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία αφορά στις αλλαγές που καταγράφονται αναφορικά με το κράτος. Αυτή η μορφή εξουσίας που επικρατεί έναντι άλλων στις φιλελεύθερες δυτικές κοινωνίες από τα μέσα περίπου του 18ου αιώνα εκφράζει επίσης, σύμφωνα με τον Foucault, «τη διαδικασία, ή μάλλον το αποτέλεσμα της διαδικασίας, με την οποία το κράτος δικαιοσύνης του Μεσαίωνα κατέστη διοικητικό κράτος τον 17^ο και 18ο αιώνα και σταδιακά “κυβερνοποιήθηκε” (governmentalized)».³⁷ Χάρη σε αυτήν ακριβώς την «κυβερνοποίηση», τη μετατροπή του δηλαδή σε πεδίο άσκησης πρακτικών καθοδήγησης ατόμων και ομάδων με στόχο την ευημερία τους, το κράτος επιζεί και είναι αυτό που είναι σήμερα. Η «κυβερνοποίηση» του κράτους, θα γράψει ο Foucault, «[...] είναι ταυτόχρονα αυτό που έχει επιτρέψει το κράτος να επιζήσει, και είναι δυνατό να υποτεθεί πως εάν το κράτος είναι σήμερα αυτό που είναι, αυτό συμβαίνει ακριβώς λόγω αυτής της κυβερνοποίησης, η οποία είναι ταυτόχρονα εσωτερική και εξωτερική του κράτους, καθώς είναι οι τακτικές κυβέρνησης που καθιστούν δυνατό τον συνεχή ορισμό και επαν-ορισμό του τι είναι εντός της αρμοδιότητας του κράτους και τι εκτός, τι είναι δημόσιο και τι ιδιωτικό και ούτω καθ’ εξής».³⁸

Η προσέγγιση του κράτους από τη σκοπιά της σύγχρονης καθοδηγητικής εξουσίας ακυρώνει την εννοιολογική του σύλληψη ως θεσμικής οντότητας με εσωτερική ενότητα και (αναγκαία) λειτουργικότητα. Το κράτος, σύμφωνα με τον Foucault, αποτελεί «μυθοποιημένη αφαίρεση» και «συνθετική πραγματικότητα» στην οποία αποδίδεται μάλλον υπέρμετρη σημασία.³⁹ Η ιδιαίτερη θέση του κράτους στη σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία συνίσταται στο ότι κωδικοποιεί «[...] έναν ολόκληρο αριθμό σχέσεων εξουσίας που καθιστούν δυνατή τη λειτουργία του [...]»,⁴⁰ και παράλληλα

37. Στο ίδιο, σ. 103.

38. Στο ίδιο, σ. 103.

39. Στο ίδιο, σ. 103.

40. Βλ. M. Foucault, «Truth and Power», στο C. Gordon (επιμ.), *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*, ό.π., σ. 122. Βλ., επίσης, και M. Foucault, «The Subject and Power», στο H. L. Dreyfus και P. Rabinow, *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, ό.π., σ. 222, όπου η ανάλυση της εξουσίας προτείνεται να εκκινεί όχι από τους θεσμούς, αλλά από σχέσεις εξουσίας που αναπτύσσονται εξωτερικά των θεσμών, ακόμη κι εάν αυτές «ενσωματώνονται και κρυσταλλώνονται σε έναν θεσμό».

μα σειρά σχέσεις εξουσίας και πρακτικές καθοδήγησης αναπτύσσονται ή «σταθεροποιούνται» υπό την αιγίδα ή εντός των θεσμών του. Αλλά σε καμιά περίπτωση το κράτος δεν είναι η πηγή αυτών των σχέσεων εξουσίας και των πρακτικών καθοδήγησης των ατόμων και ομάδων. Αφενός, το κράτος δεν μπορεί να αποικίσει όλο το πεδίο των υπαρκτών σχέσεων εξουσίας και, αφετέρου, η ύπαρξη και λειτουργία του στηρίζεται σε υφιστάμενες σχέσεις εξουσίας.⁴¹ Με αυτά τα δεδομένα, η λειτουργία του κράτους σε σχέση με την κοινωνική μεταβολή και την αντίσταση σε σχέσεις εξουσίας είναι συνθετότερη απ' ό,τι ορισμένες προσεγγίσεις μαρξιστικής κατεύθυνσης ισχυρίζονται. Το κράτος, υποστηρίζει ο Foucault, «[...] έγκειται στην κωδικοποίηση ενός ολόκληρου αριθμού σχέσεων εξουσίας που καθιστούν δυνατή τη λειτουργία του, και η Επανάσταση είναι ένας διαφορετικός τρόπος κωδικοποίησης αυτών των σχέσεων. Αυτό σημαίνει πως υπάρχουν πολλά διαφορετικά είδη επανάστασης, σε γενικές γραμμές τόσα όσες οι πιθανές ανατρεπτικές ανακωδικοποιήσεις των σχέσεων εξουσίας, κι ακόμη ότι μπορεί κάποιος να φανταστεί επαναστάσεις που ουσιαστικά αφήνουν ανέπαφες τις σχέσεις εξουσίας που διαμορφώνουν τη βάση λειτουργίας του Κράτους».⁴²

Επιπλέον, η αναλυτική υπαγωγή του κράτους στην προβληματική της σύγχρονης καθοδηγητικής εξουσίας έχει σημαντικές ερευνητικές και ερμηνευτικές απολήξεις σε σχέση με εξελίξεις που παρατηρούνται στο πλαίσιο των σύγχρονων συνθηκών όπου επικρατούν νεο-φιλελεύθερες πολιτικές και αντιλήψεις. Οι τελευταίες δεν σηματοδοτούν «λιγότερο κράτος», «αποκένωση», συρρίκνωση ή θεμελιακή αλλαγή στον τρόπο λειτουργίας του, όπως συχνά υποστηρίζεται,⁴³ αλλά μεταβολή στον τρόπο με τον οποίο ασκείται

41. Βλ. Michel Foucault, «Truth and Power», στο C. Gordon (επιμ.), *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*, ό.π., σ.122.

42. Στο ίδιο, σ. 122-123. Όπως χαρακτηριστικά θα σημειώσει ο Foucault, «Δεν ισχυρίζομαι ότι οι κρατικοί μηχανισμοί είναι άνευ σημασίας, [...] αλλά ένα από τα πρώτα πράγματα που πρέπει να κατανοηθεί είναι ότι η εξουσία δεν περιορίζεται στους κρατικούς μηχανισμούς και ότι τίποτε στην κοινωνία δεν θα αλλάξει εάν δεν αλλάξουν επίσης οι μηχανισμοί εξουσίας που λειτουργούν εκτός, κάτω και παράλληλα με τους κρατικούς μηχανισμούς, σε ένα περισσότερο λεπτό και καθημερινό επίπεδο», σ. 60.

43. Βλ. W. Larner, «Neo-liberalism: Policy, Ideology, Governmentality», *Studies in Political Economy*, τόμ. 63, 2000, σ. 5-25· K. Mckee, «Post-Foucauldian Governmentality:

πλέον η εξουσία στις σύγχρονες συνθήκες: άτομα και φορείς της «κοινωνίας πολιτών» μετέχουν ενεργητικά στην άσκησή της στο πλαίσιο «απο-κοινωνικοποίησης» των πεδίων πολιτικής και της μετακύλισης της ευθύνης για την αντιμετώπισή τους στο σύνολο των κοινωνικών δικτύσεων. Ζητήματα, παραδείγματος χάρη, όπως αυτά της εκπαίδευσης, της επαγγελματικής κατεύθυνσης, της υγείας και του περιβάλλοντος, για να αναφέρουμε ορισμένα ενδεικτικά μόνο παραδείγματα, διαμορφώνουν πεδία καθοδήγησης στα οποία κρατικοί φορείς και άτομα καλούνται να προσαρμόσουν τη συμπεριφορά τους στο πρότυπο της αγοράς και της επιχειρηματικότητας.⁴⁴ Συνακόλουθα, η εξέταση του κράτους δεν εμπίπτει σε κανονιστικές ή ηθικές παραδοχές, όπως αυτές που ενυπάρχουν σε θεωρήσεις περί «διακυβέρνησης» (governance) και «καλών πρακτικών» της.⁴⁵ Η ανάλυση μετατοπίζεται από τους (κρατικούς) θεσμούς και τις ενδεχόμενες αποκλίσεις ανάμεσα σε αναμενόμενες-ιδεατές και πραγματικές λειτουργίες στο εσωτερικό τους, στην ευρύτερη τεχνολογία εξουσίας που καθιστά δυνατή τη λειτουργία τους. Επίσης, οι στρατηγικές και τεχνικές εξουσίας στις οποίες εντάσσονται οι εκάστοτε (κρατικοί) θεσμοί δεν επενδύονται εκ των προτέρων με δοσμένα νοηματικά περιεχόμενα, αλλά αυτά προκύπτουν ακριβώς στο πλαίσιο αλήθειας και γνώσης που εγκαθιδρύουν οι συγκεκριμένες πρακτικές εξουσίας.⁴⁶

What Does it Offer Critical Social Policy Analysis?», *Critical Social Policy*, τόμ. 29, 2009, σ. 465-486.

44. Η βιβλιογραφία στο σημείο αυτό είναι εξαιρετικά εκτεταμένη. Βλ., ενδεικτικά, W. Walters, *Unemployment and Government. Genealogies of the Social*, Cambridge University Press, Cambridge 2000· R.D. Lipschutz και J.K. Rowe, *Globalization, Governmentality and Global Politics. Regulation for the rest of us?*, Routledge, London & New York 2005.

45. Βλ., N. Rose, *Powers of Freedom. Reframing Political Thought*, ό.π.,· K. Mckee, «Post-Foucauldian Governmentality: What Does it Offer Critical Social Policy Analysis?», ό.π..

46. Βλ. M. Foucault, *Security, Territory, Population. Lectures at the Collège de France, 1977-78*, ό.π., σ. 161 κ. επ. Όπως χαρακτηριστικά θα συνοψίσει ο Foucault αναφερόμενος στις σχετικές αναλύσεις, ο στόχος είναι να «[...] απελευθερωθούν οι σχέσεις εξουσίας από το θεσμό, έτσι ώστε να αναλυθούν από την άποψη των τεχνολογιών, να διακριθούν επίσης από τη λειτουργία, έτσι ώστε να ενταχθούν σε μια ανάλυση στρατηγικής, και να αποσπαστούν από την προνομία του αντικειμένου, έτσι ώστε να τοποθετηθούν στην προοπτική της συγκρότησης του πεδίου, των περιοχών και των αντικειμένων γνώσης», σ. 164. Δηλαδή, «πρακτικές αντί για αντικείμενα, στρατηγικές αντί για λειτουργίες και τεχνολογίες αντί για θεσμούς», όπως θα σημειώσει

Το ειδοποιό χαρακτηριστικό στην αντίληψη του Foucault για τη σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία έγκειται στο ότι αυτή συλλαμβάνεται ως πρακτική με στοχαστικό περιεχόμενο. Η άσκηση εξουσίας συνιστά πρακτική με την οποία διαμορφώνονται πεδία καθοδήγησης της ατομικής και συλλογικής συμπεριφοράς, τα οποία ενσωματώνουν συγκεκριμένες «πολιτικές λογικές» (political rationalities) και «τεχνολογίες καθοδήγησης» (governmental technologies).⁴⁷ Στο πλαίσιο αυτό, η μελέτη της σύγχρονης καθοδηγητικής εξουσίας έχει νομναλιστικό χαρακτήρα. Στόχος, εν προκειμένω, δεν είναι να εξεταστεί το τι εν τέλει πραγματικά συνέβη, ή η αποτελεσματικότητα των παρεμβάσεων, αλλά να ανιχνευθεί η λογική των πρακτικών καθοδήγησης, ο στοχασμός καθοδήγησης, και πάνω στη βέλτιστη καθοδήγηση που εμπεριέχουν. Η λογική των ποικίλων στρατηγικών, τεχνικών, σχεδίων και προγραμμάτων που αποσκοπούν στην καθοδήγηση της ατομικής και συλλογικής συμπεριφοράς δεν αναζητείται σε γενικευτικές αναλυτικές κατηγορίες και έννοιες με ετοιμοπαράδοτο περιεχόμενο (κράτος, εξουσία, κ.λπ.). Ούτε και σε συγκεκριμένους δρώντες που υποτίθεται ότι τις συλλαμβάνουν και τις προωθούν ως ιδεατά πρότυπα προς εμπειρική εξειδίκευση και εφαρμογή. Αναζητείται αντίθετα σ' αυτές ακριβώς τις πρακτικές καθοδήγησης και τις ιδιαίτερες αρχές που τις συγκροτούν. Όπως χαρακτηριστικά θα σημειώσει ο Foucault, «Με την “τέχνη του κυβερνάν” δεν εννοώ τον τρόπο με τον οποίο οι κυβερνώντες κυβερνούν πραγματικά. Δεν μελέτησα, και δεν θέλω να μελετήσω, την ανάπτυξη των πραγματικών πρακτικών καθοδήγησης, προσδιορίζοντας τις ειδικές συνθήκες με τις οποίες ασχολούνται, τα προβλήματα που εγείρονται, τις τακτικές που επιλέγονται, τα εργαλεία που αναπτύσσονται, σφυρηλατούνται ή ανασκευάζονται, και ούτω καθ' εξής. Θέλησα να μελετήσω την τέχνη της καθοδήγησης, δηλαδή τον έλλογο τρόπο της βέλτιστης καθοδήγησης και, ταυτόχρονα, τον στοχασμό πάνω στον βέλτιστο τρόπο καθοδήγησης. Προσπάθησα, δηλαδή, να συλλάβω το επίπεδο στοχασμού στις πρακτικές καθοδήγησης και πάνω στις πρακτικές καθοδήγησης».⁴⁸

και ο T. Lemke, «An Indigestible Meal? Foucault, Governmentality and State Theory», *Distinktion: Scandinavian Journal of Social Theory*, τόμ. 8, τχ. 2, 2007, σ. 43-64.

47. Βλ. N. Rose και P. Miller, «Political Power Beyond the State: Problematics of Government», *The British Journal of Sociology*, τόμ. 43, τχ. 2, 1992, σ. 173-205.

48. Βλ. M. Foucault, *The Birth of Biopolitics. Lectures at the Collège de France, 1978-79*, palgrave macmillan, London 2008, σ. 2.

4. ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ, ΠΕΔΙΑ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΛΥΤΙΚΕΣ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ: Η ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΚΑΘΟΔΗΓΗΤΙΚΗ ΕΞΟΥΣΙΑ ΩΣ ΕΡΓΑΛΕΙΟ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΥ ΣΤΟΧΑΣΜΟΥ

Η απήχηση της αναλυτικής οπτικής που εγκαινιάζουν οι εργασίες του Michel Foucault για τη σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία έχει διαμορφώσει διακριτό πεδίο σπουδών με ευρύ θεματικό προσανατολισμό. Στην πλειοψηφία τους, οι εργασίες αυτές εξειδικεύουν και εμπλουτίζουν τη σχετική προβληματική στο σύγχρονο περιβάλλον. Σε ορισμένες δίνεται έμφαση στα γενικότερα χαρακτηριστικά που εμφανίζει η άσκηση εξουσίας σε συνθήκες κυριαρχίας νεο-φιλελεύθερων πολιτικών και αντιλήψεων, ενώ σε άλλες το ενδιαφέρον στρέφεται στα διάφορα πεδία καθοδήγησης που διαμορφώνονται.⁴⁹ Οι εργασίες αυτές έχει επισημανθεί πως εμφανίζουν ανακολουθίες. Άλλοτε, στα επιμέρους πεδία καθοδήγησης που εξετάζονται δεν συνυπολογίζεται επαρκώς το ευρύτερο πλαίσιο πολιτικής που συντρέχει, και άλλοτε η γενικευτική αναφορά στον τρόπο άσκησης της εξουσίας στις νεο-φιλελεύθερες συνθήκες δεν θεμελιώνεται σε επαρκείς αναλύσεις επιμέρους πεδίων καθοδήγησης.⁵⁰ Υπάρχουν όμως και εργασίες στις οποίες διαπιστώνεται ότι στα επιμέρους πεδία που εξετάζονται, ανιχνεύονται με πανομοιότυπο τρόπο συγκεκριμένες «πολιτικές λογικές» και «τεχνολογίες καθοδήγησης», που παραπέμπουν ακριβώς στις γενικότερες μορφές άσκησης της εξουσίας σε συνθήκες νεοφιλελευθερισμού.⁵¹ Μολονότι δηλαδή υπο-

49. Βλ., ενδεικτικά, N. Rose, *Powers of Freedom. Reframing Political Thought*, ό.π., M. Dean, *Governmentality. Power and Rule in Modern Society*, (2η έκδ.), Sage, London 2010· P. Miller και N. Rose, *Governing the Present. Administering Economic, Social and Personal Life*, Polity, London 2008· M. Dillon και A.W. Neal, *Foucault on Politics, Security and War*, palgrave macmillan, London 2008· N. Rose, Pat O'Malley, Marian Valverde, «Governmentality», *Annual Review of Law and Social Science*, τόμ. 2, 2006, σ. 83-104· J. Donzelot, «Michel Foucault and Liberal Intelligence», *Economy and Society*, τόμ. 37, τχ. 1, 2008, σ. 115-134. Για την εφαρμογή της προβληματικής με αναφορά στο πεδίο της κατανάλωσης βλ. C. Barnett, N. Clarke, P. Cloke, A. Malpass, «The Elusive Subjects of Neo-liberalism», *Cultural Studies*, τόμ. 22, τχ. 5, 2008, σ. 624-653. Για μια ανάλυση που αναφέρεται στη σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία σε σχέση με τρέχουσες μορφές και εξελίξεις στην τεχνοτροπία του βίου (lifestyle) βλ. S. Binkley, «Governmentality and Lifestyle Studies», *Sociology Compass*, τόμ. 1, τχ. 1, 2007, σ. 111-126.

50. Βλ. Wendy Larner, (2000), «Neo-liberalism: Policy, Ideology, Governmentality», *Studies in Political Economy*, 63, 5-25.

51. Βλ. U. Bröckling, S. Krasmann, T. Lemke (επιμ.), *Governmentality. Current Issues and Future Challenges*, Routledge, London & New York 2011, σ. 16.

στηρίζεται ότι τα πεδία καθοδήγησης δεν υπόκεινται σε μία λογική (rationality) οικουμενικής τάξης, όπως θα ήθελε μια βεμπεριανή προσέγγιση, ούτε και μπορούν να αναχθούν σε μια γενική θεωρία καθοδήγησης,⁵² ωστόσο αυτό δεν τηρείται πάντοτε με συνέπεια.

Σε άλλες εργασίες, η αναλυτική οπτική για τη σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία επιμηκύνεται σε περιπτώσεις μη δυτικών χωρών του ανεπτυγμένου καπιταλισμού,⁵³ ενώ ιδιαίτερα αξιοσημείωτη είναι η ερευνητική δραστηριότητα που αναπτύσσεται στο πεδίο μελέτης των διεθνών και διακρατικών σχέσεων.⁵⁴ Οι τελευταίες προκαλούν σημαντικές επιφυλάξεις ως προς τη νομιμότητά τους, στο βαθμό που διαπιστώνεται ότι το αντικείμενό τους διαφέρει σε κρίσιμα χαρακτηριστικά από αυτό των μεμονωμένων εθνών-κρατών της ιστορικής περιόδου που επεξεργάστηκε ο Foucault.⁵⁵ Οι εντάσεις που προκαλούνται και οι αδυναμίες που εντοπίζονται στο σημείο αυτό δεν αφορούν βέβαια την προβληματική για τη σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία, που παραμένει πηγή έμπνευσης και κριτικού στοχασμού, αλλά αυτήν ακριβώς την εφαρμογή της σε ποικίλα ερευνητικά πεδία.⁵⁶ Ο σχετικός πληθωρισμός αναγνωρίζεται πως ενδέχεται να εκτρέψει την αναλυτική οξύτητα και ισχύ του όρου (governmentality) και να τον καταστήσει «πολυσυλλεκτική κατηγορία» χωρίς ιδιαίτερο νοηματικό και ερευνητικό βάρος.⁵⁷ Δεν λείπουν όμως και περιπτώσεις όπου αναλύσεις με αναφορά σε

52. Βλ. N. Rose, *Powers of Freedom. Reframing Political Thought*, ό.π., σ. 21.

53. Βλ., ενδεικτικά, K. Sanyal, *Rethinking Capitalist Development. Primitive Accumulation, Governmentality & Post-colonial Capitalism*, Routledge 2007, ιδίως σ. 171 κ. επ.· T. Murray Li, *The Will to Improve: Governmentality, Development, and the Practice of Politics*, Duke University Press, Durham & London 2007.

54. Βλ., ενδεικτικά, W. Larner και W. Walter (επιμ.), *Global Governmentality: Governing International Spaces*, Routledge, London & New York 2004· H. Leira, «Taking Foucault Beyond Foucault: Inter-state Governmentality in Early Modern Europe», τόμ. 23, τχ. 4, 2009, σ. 475-495· M. Dillon, «Sovereignty and Governmentality: From the Problematics of the «New World Order» to the Ethical Problematic of the World Order», *Alternatives*, τόμ. 20, 1995, σ. 323-368.

55. Βλ. J. Joseph, «Governmentality of What? Populations, States and International Organisations», ό.π.· J. Joseph, «The Limits of Governmentality: Social Theory and the International», *European Journal of International Relations*, τόμ. 16, τχ. 2, 2010, σ. 223-246.

56. Βλ. W. Walters, *Governmentality. Critical Encounters*, Routledge, London & New York 2012.

57. Βλ. J. Joseph, «The Limits of Governmentality: Social Theory and the International», ό.π., σ. 226.

τρέχουσες πρακτικές και εμπειρίες δοκιμάζουν την ισχύ ορισμένων βασικών παραδοχών για τη σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία. Υποστηρίζεται, εν προκειμένω, πως εξελίξεις και δυναμικές στο σύγχρονο περιβάλλον άσκησης πολιτικής συνηγορούν στην υπόθεση ότι οι σχέσεις ανάμεσα στις διάφορες μορφές εξουσίας (καθοδηγητική, κυριαρχία, πειθαρχία) είναι συνθετότερες απ' ό,τι συχνά υποτίθεται. Οι μεταξύ τους διασυνδέσεις, επομένως, απαιτείται να εξετάζονται διαρκώς, χωρίς δογματικές προπαραδοχές και βεβαιότητες.⁵⁸ Ενδεικτικά, εργασίες όπως αυτές της Judith Butler και του Giorgio Agamben προσελκύουν το ερευνητικό ενδιαφέρον προς αυτή την κατεύθυνση,⁵⁹ ενώ σε άλλες μελέτες αναζητούνται τρόποι ώστε να συνδεθεί η προβληματική του Michel Foucault με αυτή της Hannah Arendt στα σχετικά ζητήματα.⁶⁰

Με αναφορά σε σύγχρονες τάσεις και εξελίξεις, αμφισβητείται επίσης σε ορισμένες εργασίες ότι οι «πληθυσμοί» αποτελούν βασικό άξονα αναφοράς των πολιτικών καθοδήγησης και των κρατικών φορέων ειδικότερα. Διατυπώνεται αντίθετα ο ισχυρισμός ότι η «τέχνη του κυβερνάν» δεν αποσκοπεί πλέον, ούτε και αναγκαστικά αναφέρεται, σε πληθυσμούς ή κοινωνίες κάθε είδους, αλλά στο να αντιμετωπίζονται προβλήματα πλανητικού βεληνεκούς, που αφορούν την ανθρώπινη ύπαρξη και συνύπαρξη σε οικουμενικό επίπεδο (κλιματικές αλλαγές, τρομοκρατίες κάθε είδους, οικονομικές-χρηματοπιστωτικές κρίσεις, «ασύμμετρες απειλές», βιολογικοί κίνδυνοι, κ.λπ.).⁶¹ Η μετατόπιση αυτή δεν συνιστά αλλαγή κλίμακας: από τον «πληθυσμό» του «έθνους-κράτους», στο ανθρώπινο

58. Βλ. W. Walters και J.H. Haahr, «Governmentality and Political Studies», ό.π. Η ανάγκη έρευνας των διασυνδέσεων ανάμεσα στις διάφορες μορφές εξουσίας στα σύγχρονα ιστορικά συμφραζόμενα επισημαίνεται και στο D. Garland, «'Governmentality' and the Problem of Crime: Foucault, Criminology, Sociology», *Theoretical Criminology*, τόμ. 1, τχ. 2, 1997, σ. 173-214. Για τη διασύνδεση πολιτικών πειθαρχησης και καθοδήγησης στη διακυβέρνηση πόλεων και, ειδικότερα, στην περίπτωση του Βερολίνου, βλ. S. Lanz, «Be Berlin! Governing the City through Freedom», *International Journal of Urban Regional Research*, τόμ. 37, τχ. 4, 2013, σ. 1305-1324.

59. Βλ. J. Butler, *Precarious Life. The Powers of Mourning and Violence*, Verso, London 2004· G. Agamben, *Homo Sacer. Sovereign Power and Bare Life*, Stanford University Press, Stanford 1998.

60. Βλ. A. Allen, «Power, Subjectivity, and Agency: Between Arendt and Foucault», *International Journal of Philosophical Studies*, τόμ. 10, τχ. 2, 2002, σ. 131-149.

61. Βλ. H. Enroth, «Governance: The art of governing after governmentality», *European Journal of Social Theory*, τόμ. 17, τχ. 1, 2014, σ. 60-76.

είδος στην παγκόσμια διάσταση και αναφορά του. Ούτε σηματοδοτεί απλώς αλλαγή της «πολιτικής λογικής» και «τεχνολογίας καθοδήγησης» στη σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία. Προτείνεται αντίθετα ως θεμελιακή μεταβολή που αφορά αυτήν ακριβώς την κοινωνική οντολογία του «κυβερνάν» και η οποία σηματοδοτεί τη μετάβαση σε μια άλλη μορφή εξουσίας, αντίστοιχη με αυτή που εγκαινιάζεται από τα μέσα περίπου του 18ου αιώνα με τη σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία. Στο πλαίσιο των δεδομένων ιεραρχήσεων και προσανατολισμών πολιτικής στις σύγχρονες συνθήκες, η θετική-παραγωγική διάσταση της εξουσίας και η νομιμοποίησή της συνδέεται με προβλήματα που έμμεσα μόνο αφορούν μεμονωμένες κοινωνίες, αλλά άμεσα τις επηρεάζουν.

Ανεξάρτητα από την εμπειρική ισχύ αυτής της επιχειρηματολογίας όμως, αυτό που τίθεται στο επίκεντρο των προβληματισμών, και μάλιστα με ιδιαίτερα οξύ τρόπο, αφορά σ' αυτό ακριβώς το μείζον πολιτικό ζήτημα των αντιστάσεων έναντι της εξουσίας και της ανατροπής δεδομένων συσχετισμών. Πρόκειται για ζήτημα εξαιρετικά ακανθώδες, που προκαλεί και τις περισσότερες ενστάσεις στην αναλυτική οπτική για τη σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία και τη δυνατότητά της να λειτουργεί ως εργαλείο επιστημονικής και πολιτικής κριτικής.⁶² Οι ενστάσεις αυτές συνδέονται με τις θεμελιακές αντιλήψεις του Foucault για την εξουσία ως πρακτική που διαχέεται στο σύνολο των κοινωνικών δικτύσεων και δεν ανάγεται σε συγκεκριμένα υποκείμενα-φορείς. Όπως ήδη σημειώθηκε, η ανατροπή και η αναδιάταξη των σχέσεων εξουσίας εγγράφεται εγγενώς σε αυτές και συνοψίζεται στη δυνατότητα που έχουν τα άτομα να δρουν προς αυτή την κατεύθυνση, στο πλαίσιο των πεδίων δράσης που έχουν στη διάθεσή τους. Επισημαίνεται, όμως, ότι αυτή η θεμελιακή παραδοχή λειτουργεί, τρόπον τινά, κυκλικά και παράδοξα. Σε συνθήκες όπου η εξουσία είναι πανταχού παρούσα, η ελευθερία δράσης των ατόμων συνιστά συνθήκη υπαγωγής τους σε σχέσεις εξουσίας, οι οποίες αποτελούν ταυτόχρονα συνθήκες αυτής της

62. Για το ζήτημα βλ., ενδεικτικά, L.W. O'Malley και S. Clifford, «Governmentality, Criticism, Politics», *Economy and Society*, τόμ. 26, τχ. 4, 1997, σ. 501-517· R. Ciccarelli, «Reframing Political Freedom in the Analytics of Governmentality», *Law Critique*, τόμ. 19, 2008, σ. 307-327· J.R. Weidner, «Governmentality, Capitalism, and Subjectivity», *Global Society*, τόμ. 23, τχ. 4, 2009, σ. 387-411· T. Lemke, «Foucault's Hypothesis: From the Critique of the Juridico-Discursive Concept of Power to an Analytics of Government», *Parrhesia*, 9, 2010, σ. 31-43.

ίδιας της ελευθερίας τους.⁶³ Με τον τρόπο αυτό, η ελευθερία για δράση δεν συνεπάγεται απελευθέρωση από σχέσεις εξουσίας, εάν με αυτό νοείται ένα σχέδιο ριζικού μετασχηματισμού της κοινωνίας, αλλά αποτελεί τη βασική συνθήκη για την αναπαραγωγή ή ανατροπή των ποικίλων μορφών που αυτές μπορούν να λάβουν σε διάφορα ιστορικά συμφραζόμενα. Τόσο δε η αναπαραγωγή όσο και η ανατροπή-επανακαθορισμός των σχέσεων εξουσίας, δεν προϋποθέτει ένα κεντρικό υποκείμενο-φορέα που τις οργανώνει και προωθεί, ούτε και εξαντλείται, κατ' επέκταση, στον έλεγχο και την κατάκτηση του κράτους – παρά την ιδιαίτερη σημασία που αυτό έχει ως μηχανισμός. Εκλαμβάνεται αντίθετα ως διεργασία το ίδιο τριχοειδές όσο και η ίδια η εξουσία ως πρακτική.

Στο σημείο αυτό ανακύπτουν έντονοι προβληματισμοί αναφορικά με το ρόλο του κράτους, ιδίως δε αναφορικά με τις τρέχουσες συνθήκες του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού. Όπως ήδη σημειώθηκε, η υπαγωγή του κράτους στην αναλυτική οπτική των πρακτικών καθοδήγησης υπό την ευρεία τους έννοια σχετικοποιεί, ως ένα βαθμό, τη σημασία του. Στην αντίληψη του Foucault, εξάλλου, δεν γίνεται αποδεκτή μια ενιαία-κεντρική αρχή αντίστασης και ριζικής ανατροπής των σχέσεων εξουσίας, ούτε και η τελευταία εξασφαλίζεται με την κατάκτηση και τον έλεγχο του κράτους, όπως υποστηρίζεται στη μαρξιστική θεώρηση. Η σχετικοποίηση αυτή, όμως, δεν συνεπάγεται διάχυση των εξουσιών σε ισοδύναμες μεταξύ τους τριχοειδείς εκδηλώσεις της. Οι μηχανισμοί του κράτους, ακριβώς στο βαθμό που γίνεται αποδεκτό πως σταθεροποιούν μια σειρά μικρο-εξουσίες, εμφανίζουν χαρακτηριστικά που καθιστούν ιδιαίτερη την παρουσία τους. Αυτό άλλωστε διαπιστώνεται από τον ίδιο τον Foucault. «Είναι βέβαιο», θα γράψει, ότι «στις σημερινές κοινωνίες το κράτος δεν είναι απλώς μία από τις μορφές ή ειδικές συνθήκες άσκησης εξουσίας –ακόμη κι εάν είναι η σημαντικότερη– αλλά με έναν ορισμένο τρόπο όλες οι άλλες μορφές σχέσεων εξουσίας πρέπει να αναφέρονται σ' αυτό. Αλλά τούτο όχι διότι προέρχονται από αυτό· μάλλον επειδή οι σχέσεις εξουσίας τίθενται όλο και περισσότερο υπό κρατικό έλεγχο [...]. Οι σχέσεις εξουσίας [...] συγκεκριμενοποιούνται υπό τη μορφή ή την αιγίδα των κρατικών θεσμών».⁶⁴

63. Βλ. R. Ciccarelli, «Reframing Political Freedom in the Analytics of Governmentality», ό.π..

64. Βλ. M. Foucault, «The Subject and Power», στο Hubert L. Dreyfus και Paul Rabinow, *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, ό.π., σ. 224.

Με αυτά τα δεδομένα, το πρόβλημα του κράτους και της εξουσίας εμφανίζει μια μείζονα στρατηγική διάσταση και αφορά αυτήν ακριβώς την ικανότητα συντονισμού και αξιοποίησης μικρο-εξουσιών με στόχο την επίτευξη συγκεκριμένων πολιτικών στόχων.⁶⁵ Εάν, με άλλα λόγια, στόχος στην ανάλυση των ποικίλων σχέσεων εξουσίας και των πρακτικών τους, όπως ήδη σημειώθηκε, είναι και το πώς αυτές αξιοποιούνται από ευρύτερους μηχανισμούς κυριαρχίας, τότε η εξέταση του κράτους προς αυτή την κατεύθυνση εκκρεμεί.

Τα σημεία τριβής αναφορικά με τις δυνατότητες θεωρητικής και πολιτικής κριτικής που προσφέρει η προβληματική για τη καθοδηγητική εξουσία εντείνονται από την απουσία σύνδεσης των πεδίων καθοδήγησης της ατομικής και συλλογικής συμπεριφοράς με τα ευρύτερα κοινωνικά συμφραζόμενα και με τις σχέσεις ανισότητας που τα διέπουν. Η διαμόρφωση των πεδίων καθοδήγησης συλλαμβάνεται, όπως ήδη σημειώθηκε, ως στοχαστική-λογοθετική δραστηριότητα με στρατηγική στόχευση, που σπονδυλώνεται σε συγκεκριμένες τεχνικές και πρακτικές εξουσίας. Η θεώρηση αυτή, που αφετηριακά προικίζει με προθετικότητα ένα ανομοιογενές σύνολο παραγόντων που διαμορφώνουν σε μια δεδομένη ιστορική στιγμή ένα πεδίο καθοδήγησης, έχει προταθεί ότι προσλαμβάνει χαρακτηριστικά «υποκειμενικού ιδεαλισμού».⁶⁶ Επιπλέον, ενδεχομένως δε κυριότερα, προκαλεί συνθήκες αναλυτικού απομονωτισμού, καθώς εστιάζει αποκλειστικά στο «κλειστό σύστημα» που διαμορφώνουν στην αυτο-αναφορικότητά τους οι προγραμματικοί σχεδιασμοί. Αφενός, στρέφει την οπτική της ανάλυσης αποκλειστικά στην πλευρά των «προγραμματιστών» και των πιθανών εμποδίων, δυσχερειών και αντιστάσεων που αντιμετωπίζουν,⁶⁷ αφήνοντας εκτός ερευνητικού ορίζοντα τις ενδεχόμενες επιδράσεις που προκαλούνται από τις αντιστάσεις και τις αντιδράσεις των ατόμων

65. Για την εξέταση της προβληματικής που αναπτύσσεται στο σημείο αυτό από τον Michel Foucault σε αντιπαράθεση με αυτή του Νίκου Πουλαντζά βλ. B. Jessop, *State Theory: Putting the Capitalist State in its Place*, Polity Press, London 1990, σ. 229. Για τη συμβολή του Jessop στη συζήτηση για το κράτος βλ. T. Biebricher, «Critical Theories of the State: Governmentality and the Strategic-Relational Approach», *Constellations*, τόμ. 20, τχ. 3, 2013, σ. 388-405.

66. Βλ. D. Dupont και F. Pearce, «Foucault Contra Foucault: Rereading the 'Governmentality'», *Theoretical Criminology*, 5:2, 2001, σ. 123-158.

67. Βλ. L.W. O'Malley και S. Clifford, «Governmentality, criticism, politics», ό.π., σ. 510 κ. επ.

και ομάδων που αποτελούν τα αντικείμενα και τους στόχους της (καθοδηγητικής) εξουσίας.⁶⁸ Αφετέρου, στεγανοποιεί αναλυτικά τις διαδικασίες αμοιβαίας συγκρότησης των πρακτικών καθοδήγησης και του στοχασμού τους από μη λογοθετικές πρακτικές, ευρύτερα κοινωνικά πλαίσια και διεργασίες, που διαδρούν με αυτές, και τις προσεγγίζει μονοσήμαντα ως συνεκτικά, λιγότερο ή περισσότερο, συστήματα.⁶⁹ Τα ποικίλα πεδία καθοδήγησης μελετώνται με αποκλειστικό γνώμονα την ιδιαίτερη λογική, στρατηγική και αυτοαναφορά τους και όχι με γνώμονα διεργασίες που συμβαίνουν εκτός των πρακτικών που τα συγκροτούν ως διακριτά συστήματα. Η μεθοδολογία που προκρίνεται, με άλλα λόγια, συνίσταται στην εξέταση των στοιχείων εκείνων που αποτυπώνουν το στοχασμό καθοδήγησης (κείμενα, ρυθμίσεις, επίσημοι λόγοι, κωδικοποιήσεις, κ.λπ.) στη δυναμική του εκτύλιξη (αντιστάσεις, ανατροπές, αναθεωρήσεις, βελτιώσεις, κ.λπ.) και τις υλικές επιπτώσεις του: «[...] επιπτώσεις καθοδήγησης αναφορικά με το τι είναι να γίνει (επιπτώσεις «αρμοδιότητας») και επιπτώσεις κωδικοποίησης αναφορικά με το τι είναι να γίνει γνωστό (επιπτώσεις «επικύρωσης»)).⁷⁰ Με αυτούς τους όρους, διαπιστώνεται πως η μελέτη των αντιστάσεων, της διαφυγής και, εν τέλει, της πολιτικής κριτικής σε υφιστάμενες σχέσεις εξουσίας υπονομεύεται, ενώ οι τελευταίες, παρά τις αντίθετες διαβεβαιώσεις, προσλαμβάνονται πρωταρχικά ως πρακτικές που εκδιπλώνονται στρατηγικά «από πάνω προς τα κάτω».⁷¹

Οι αδυναμίες που επισημαίνονται για τη σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία ως οπτική ανάλυσης συνοδεύονται από εκτεταμένο προβληματισμό αναφορικά με πιθανές μεθοδολογικές και ερευνητικές κατευθύνσεις που να τις αμβλύνουν. Οι σχετικές προτάσεις είναι αναντίλεκτα ποικίλες και συναρτώνται με τον επιστημονικό

68. Βλ. T. Murray Li, «Governmentality», *Anthropologica*, 49:2, 2007, σ. 275-284.

69. Βλ. M. Merlingen, «From Governance to Governmentality in CSDP: Towards a Foucauldian Research Agenda», ό.π.: W. Larner, «Neo-liberalism: Policy, Ideology, Governmentality», ό.π.: C. Cotoi, «Neoliberalism: a Foucauldian Perspective», *International Review of Social Research*, ό.π..

70. Βλ. M. Foucault, «Question of Method», στο Graham Burchell κ.ά. (επιμ.), *The Foucault Effect. Studies in Governmentality*, ό.π., σ. 75.

71. Βλ. K. Mckee, «Post-Foucauldian Governmentality: What Does it Offer Critical Social Policy Analysis?», ό.π.: D. Kerr, «Beheading the King and Enthroning the Market: A Critique of Foucauldian Governmentality», *Science & Society*, τόμ. 63, τχ.2, 1999, σ. 173-202.

κλάδο και το ειδικότερο γνωστικό αντικείμενο στο πλαίσιο των οποίων διατυπώνονται. Ωστόσο, σε ορισμένα ζητήματα διαπιστώνονται συγκλίσεις που διαμορφώνουν πεδίο διεπιστημονικού διαλόγου κρίσιμης σημασίας. Σε κοινό τόπο αναδεικνύεται εν προκειμένω το αίτημα να διευρυνθεί το ερευνητικό πεδίο που αφορά στους τρόπους με τους οποίους διαμορφώνονται τα διάφορα προγράμματα καθοδήγησης. Αφενός, υποδεικνύεται η ανάγκη συμπερίληψης στο σχετικό ερευνητικό υλικό και μη λογοθετικών στοιχείων, ώστε να εξετάζονται ισόρροπα οι «πολιτικές λογικές» και «τεχνολογίες καθοδήγησης» που τα διαμορφώνουν.⁷² Αφετέρου, υπογραμμίζεται ο ρόλος του ευρύτερου κοινωνικού και θεσμικού πλαισίου, με τις ανισότητες που εμπεριέχει, στη διαμόρφωση, υλοποίηση ή αποτυχία των διαφόρων προγραμμάτων καθοδήγησης.⁷³ Στις εν λόγω θεματικές επεκτάσεις συμπεριλαμβάνονται κρίσιμες περιοχές ενδιαφέροντος για τη σύγχρονη πολιτική ανάλυση. Από τη μία, εγείρεται ως ερευνητικό ζητούμενο η μελέτη των συναισθηματικών και ιδεολογικών διαστάσεων που περιβάλλουν και συγκροτούν τις πρακτικές εξουσίας και τον πολιτικό ανταγωνισμό γενικότερα. Από την άλλη, υποδεικνύεται η σημασία που διαδραματίζει ο χώρος στη διαμόρφωση των σχέσεων εξουσίας από τη στιγμή που αυτές συλλαμβάνονται ως πρακτικές που διασπείρονται στο σύνολο των κοινωνικών δικτύσεων.⁷⁴

72. Βλ., ενδεικτικά, M. Peltonen, «From Discourse to *Dispositif*: Michel Foucault's Two Histories», *Reflexions Historiques*, τόμ. 30, τχ. 2, 2004, σ. 205-219· R. Lippert και K. Stenson, «Advancing governmentality studies: Lessons from social constructionism», *Theoretical Criminology*, τόμ. 14, τχ. 4, 2010, σ. 473-494· K. Mckee, «Post-Foucauldian governmentality: What does it offer critical social policy analysis?», ό.π.· C. Cotoi, «Neoliberalism: a Foucauldian Perspective», ό.π..

73. Βλ., ενδεικτικά, D. Garland, «'Governmentality' and the Problem of Crime: Foucault, Criminology, Sociology», ό.π..

74. Βλ., ενδεικτικά, N. Argent, «The Neoliberal Seduction: Governing-at-a-Distance, Community Development and the Battle over Financial Services Provision in Australia», *Geographical Research*, τόμ. 43, τχ. 1, 2005, σ. 29-39· J. Ferguson και A. Gupta, «Spatializing State: Towards an Ethnography of Neoliberal Governmentality», *American Ethnologist*, τόμ. 29, τχ. 4, 2002, σ. 981-1002· J. Caborn, «On the Methodology of Dispositive Analysis», ό.π.· D. Featherstone και J. Painter (επιμ.), *Spatial Politics. Essays for Doreen Massey*, Wiley-Blackwell 2013. Για το ζήτημα του χώρου από την ειδική σκοπιά της «ετεροτοπίας» βλ. M. Foucault, «Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias», *Architecture, Mouvement, Continuité*, τόμ. 5, 1984, σ. 46-49.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η προβληματική για τη σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία αποτελεί οπτική ανάλυσης που προσφέρει δυνατότητες διεπιστημονικής συνομιλίας και ερεθίσματα έρευνας σε ποικίλους κλάδους των κοινωνικών επιστημών. Στη θεματική τους πολυμέρεια οι έρευνες αυτές αναδεικνύουν κρίσιμες, όσο και συχνά αθέατες, διαστάσεις των σχέσεων εξουσίας, ενώ παράλληλα εμπλουτίζουν κριτικά τη σχετική θεωρητική προσέγγιση. Ελκυστικό στοιχείο στην προβληματική για τη σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία αποτελεί, μεταξύ άλλων, η αντίληψη για την εξουσία ως πρακτική που δεν ανάγεται πουθενά αλλού παρά μόνο στις πρακτικές που τη συγκροτούν. Η έμφαση σε πρακτικές, και όχι σε θεσμούς που ενθυλακώνουν εξουσία, μεταστρέφει το ερώτημα από το «τι» και το «γιατί» στο «πώς» της εξουσίας. Με τον τρόπο αυτό, αποφεύγονται μονοσήμαντες γενικεύσεις και καθολικής ισχύος αξιωματικές παραδοχές για την πρωτοκαθεδρία, «σε τελευταία ανάλυση», ορισμένων παραγόντων. Ακυρώνονται επίσης εκ προοιμίου κανονιστικές ή δεοντολογικές προσεγγίσεις των επιμέρους θεσμών, καθώς αυτοί εξετάζονται στο πλαίσιο ακριβώς των ευρύτερων πρακτικών εξουσίας στις οποίες εντάσσονται και όχι με γνώμονα προκαθορισμένα νοηματικά περιεχόμενα και προσδοκίες λειτουργίας. Η αντίληψη για την εξουσία ως πρακτική που διασπείρεται στο σύνολο των κοινωνικών δικτυώσεων, χωρίς δοσμένα υποκείμενα-φορείς και στόχους, αλλά επενδυμένη με στρατηγικό υπολογισμό και στόχευση, διευρύνει επίσης την αντίληψη για την πολιτική και την απαγκιστρώνει από τη μελέτη ορισμένων θεσμικών οντοτήτων ως προνομακών φορέων της.

Στο πλαίσιο αυτών των παραδοχών, η ανάλυση της εξουσίας από την άποψη της καθοδήγησης, των τρόπων δηλαδή με τους οποίους άτομα και συλλογικότητες διαμορφώνουν τη συμπεριφορά τους, διανοίγει σημαντικές ερευνητικές και ερμηνευτικές προοπτικές για σύγχρονες εξελίξεις και δυναμικές. Η σύλληψη της εξουσίας ως πρακτικής με στοχαστικό περιεχόμενο, που διαμορφώνει συνθήκες εξ αποστάσεως καθοδήγησης με τη δημιουργία ποικίλων πεδίων δράσης, επιτρέπει να διαγνωσθούν οι σύνθετοι τρόποι με τους οποίους ασκείται η εξουσία στις σύγχρονες συνθήκες, χωρίς φυσικά αυτό να σημαίνει ότι αυτή η μορφή άσκησης εξουσίας είναι και η μοναδική. Ακόμη, επιτρέπει να αναλυθούν ισόρροπα σχέσεις εξουσίας που αναπτύσσονται «από κάτω προς τα πάνω» και αυτές

που αναπτύσσονται «από πάνω προς τα κάτω» και, κατ' επέκταση, να προσεγγισθούν στη θετική-παραγωγική τους διάσταση, πέραν αυτών της κυριαρχίας, του νόμου, της πειθάρχησης και της καταστολής. Οι εν λόγω κατευθύνσεις έρευνας αναδιατάσσουν επίσης την προσέγγιση του κράτους. Η ένταξη του αναλυτικά στο πλαίσιο του γενικότερου ζητήματος των πρακτικών καθοδήγησης μεταστρέφει το ερευνητικό ενδιαφέρον στην εξέταση ακριβώς των σύνθετων τρόπων με τους οποίους οι κρατικοί θεσμοί «σταθεροποιούν» σχέσεις εξουσίας. Στο πώς, ειδικότερα, εγγράφονται ως τεχνολογίες σε στρατηγικές καθοδήγησης οι οποίες αναπτύσσονται στο πλαίσιο πρακτικών εξουσίας.

Οι κατευθύνσεις έρευνας που διανοίγονται στο πλαίσιο της προβληματικής για τη σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία αποτελούν πρόκληση για την πολιτική ανάλυση, τόσο από την άποψη των πολλαπλών και σύνθετων πεδίων άσκησης εξουσίας που αναφύονται στο πλαίσιο των σύγχρονων εξελίξεων και δυναμικών σε τοπικό και διεθνές επίπεδο, όσο και από την άποψη της ανάλυσης της εξουσίας πέραν της θεσμικής κατάστασης ή του νομικού κανόνα. Το γνωστικό όφελος αυτής της ερευνητικής δραστηριότητας προσφέρει ταυτόχρονα δυνατότητες για εμπειρικό έλεγχο και κριτικό αναστοχασμό της ίδιας της θεωρητικής προβληματικής για τη σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία. Αφενός, η εξέταση των ποικίλων πεδίων καθοδήγησης της ατομικής και συλλογικής συμπεριφοράς ως πρακτικής με στοχαστικό περιεχόμενο επισημαίνεται πως είναι αναγκαίο να εκταθεί και να συμπεριλάβει διαστάσεις που συχνά παραμελούνται ή και παραβλέπονται. Το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο με τις ανισότητες που το διέπουν, καθώς και μη λογοθετικές διαστάσεις των πρακτικών εξουσίας και καθοδήγησης, αποτελούν εν προκειμένω παράγοντες που μπορούν να εμπλουτίσουν τη σχετική έρευνα και διεπιστημονική συνομιλία. Αφετέρου, μείζονα ερευνητικά ζητήματα ανακύπτουν αναφορικά με τις διαδικασίες αξιοποίησης υφιστάμενων σχέσεων εξουσίας και ανακατεύθυνσής τους προς συγκεκριμένες πολιτικές στοχεύσεις που γίνεται αποδεκτό πως συντρέχουν. Πώς αυτές επιτυγχάνονται; Ποιος ο ρόλος του κράτους στις εν λόγω διεργασίες; Πώς διαμορφώνονται οι αντιστάσεις και οι ανασχηματισμοί τους;

Από τη χαρτογράφηση της προβληματικής για τη σύγχρονη καθοδηγητική εξουσία προκύπτει με σχετική ασφάλεια πως η αναλυτική οπτική που εγκαινιάζει συνιστά εξαιρετικά απαιτητική μεθο-

δολογία έρευνας. Η πολυσημία των πρακτικών άσκησης εξουσίας, τα πολλαπλά επίπεδα, οι ποικίλοι χώροι άσκησης και κυκλοφορίας της, οι σύνθετες διασυνδέσεις ανάμεσα σε φορείς και στόχους της, διαμορφώνουν ένα πολυκύμαντο ερευνητικό πεδίο. Αυτό το ερευνητικό τίμημα έχει όμως εκτός από επιστημονική και μια μείζονα πολιτική διάσταση: συνεισφέρει στο να κατανοείται γιατί διάφορες θεσμικές οντότητες (υπερεθνικοί οργανισμοί, κράτη, πολιτικά κόμματα, κ.λπ.) εμφανίζονται ανίσχυρες να επιτυγχάνουν στόχους και να διαμορφώνουν ευρύτερες στρατηγικές επιλογές και ευρύτερους κοινωνικούς προσανατολισμούς. Οι υφιστάμενες σχέσεις εξουσίας απαιτείται να ανακωδικοποιούνται, να αξιοποιούνται και να ανακατευθύνονται· αυτό υπογραμμίζει και την κρίσιμη επικαιρότητα της σκέψης του Michel Foucault.